Schilderij 'De Lakenmarkt'

Handel en marktwezen in de Middeleeuwen

B.C.M. Jacobs

In het Noordbrabants Museum in de Verwersstraat hangt een zestiende-eeuws schilderij, aangeduid met de naam 'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch'. Het is een beroemd schilderij voor de Nederlandse geschiedenis. Zozeer zelfs dat het in het nieuwe Nederlandse paspoort is afgebeeld.

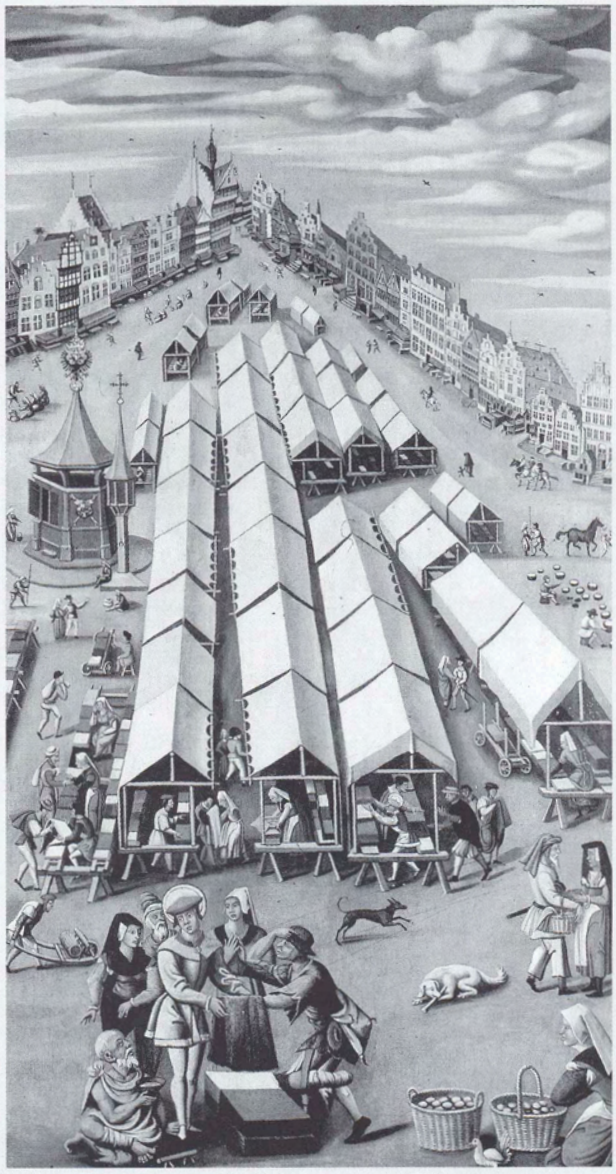

Schilderij de Lakenmarkt (ca. 1525) dat rond 1840 door J. de Wijs aan het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werd geschonken. (Foto: Noordbrabants Museum)

Over dit schilderij bestaat nog veel onduidelijkheid. Waarschijnlijk is het bestemd geweest voor een altaar van het ambachtsgilde van de gewandsnijders. Ook het gilde van de drapeniers en de Bogaarden-wevers zijn als opdrachtgevers verondersteld, maar de schaar op de achterzijde van het schilderij duidt toch duidelijk meer op de gewandsnijders.

Gewandsnijders waren lakenverkopers of detailhandelaren. De in latere tijd opgekomen draperie bestond uit grootondernemers in de lakennijverheid. Zij gaven leiding aan het hele productieproces en richtten zich vooral op de export. De plaats van het altaar is onbekend. Het kan het gildenaltaar van de gewandsnijders in de Sint-Jan zijn geweest, zoals veelal wordt verondersteld, maar ook het klooster van de Minderbroeders zou in aanmerking kunnen komen. De ambachtsgilden vergaderden in de Middeleeuwen in de diverse kloosters in de stad. Misschien hebben de gewandsnijders hun vergaderingen in het Minderbroederklooster gehouden en daarom Sint Franciscus – de zoon van een lakenkoopman – op het schilderij laten afbeelden.[1]

We zien op het schilderij het marktplein van 's-Hertogenbosch met lange rijen kramen waarin het laken ligt uitgestald, met daaromheen kooplieden die onder andere boter en eieren te koop aanbieden. Het lijkt alsof wollen stof het voornaamste verkoopartikel was dat op de markt verkocht werd.

In het blok huizen midden op de Markt bevond zich (rechts vooraan) het Gewandhuis, de Lakenhal. Later wordt het gebouw de Vleeshal. In het midden van de zeventiende eeuw zijn de gildenleden van Sint Barbara, een kamer van retorica, op de bovenverdieping te vinden. De gewapende mannen zijn betrokken bij het zgn. Schermersoproer in 1579: detail uit een prent van Everts naar het schilderij Het Schermersoproer in het Noordbrabants Museum.
(Foto: Stadsarchief)

Zag de Bossche markt er in de zestiende eeuw werkelijk zo uit of heeft de kunstenaar slechts zijn vermoedelijke opdrachtgevers, de lakenverkopers, naar voren willen halen? Om een antwoord op deze vraag te kunnen geven, moeten we op zoek gaan naar gegevens over het Bossche marktwezen en de Bossche lakenhandel uit de Middeleeuwen.

Lakenverkoop

Toen 's-Hertogenbosch eind twaalfde eeuw werd gesticht, was het nog geen grote handelsstad, maar de hertog van Brabant had wel de bedoeling handel en nijverheid te stimuleren. Mede door zijn toedoen kregen de Bosschenaren tolprivileges op de Rijn, in Brabant, in Gelderland en in Holland.
In de dertiende eeuw had de laken- of wollenstoffennijverheid al betekenis. Er was toen een lakenhal of gewandhuis (*domus pannorum*) waar de detailhandel van wollen stoffen plaatsvond. Het gebouw stond midden op de Markt tussen Hoge Steenweg en Markt enerzijds en het Minderbroederklooster en De Moriaan anderzijds. De lakenhal behoorde aan de hertog van Brabant, maar het stadsbestuur regelde de organisatie van de verkoop. In de veertiende eeuw werd het gebouw te klein en huurde de stad er ruimte bij, de zogenaamde 'corte kameren'. De verkopers hadden ieder hun eigen vak of standplaats, waarvoor zij een cijns aan de hertog moesten betalen. Rond 1400 zijn er vermoedelijk 21 van dergelijke vakken geweest.[2] De gewandsnijders organiseerden zich in 1321 in een gilde en kregen een monopolie op de verkoop.[3] In de vijftiende eeuw verloor de lakenhal aan betekenis. Eerst werd de benedenverdieping door de hertog aan de slagers als verkoopruimte overgedragen, daarna ook de bovenverdieping.[4]

De verplichte verkoop van exportproducten als laken in een hal diende twee doeleinden. Belastingen op de koopwaar konden gemakkelijk worden geïnd én keur- of kwaliteitsmerken konden aan de goederen worden gehecht. Bovendien was het verkoopmonopolie zo gemakkelijker te handhaven. De hertog liet overigens in 1335 ook verkoop in de eigen huizen van de handelaars toe, mits zij maar op donderdag in het Lakenhuis verkochten en accijns betaalden.[5]

Donderdag marktdag

De eerste eeuwen van haar bestaan bleef de stad nog sterk afhankelijk van de economische stimulansen van de landsheer. Een belangrijke stimulans vormde de toestemming in 1328 van hertog Jan III om voortaan een vrije weekmarkt te houden.[6] Donderdag werd marktdag, maar van woensdagmiddag tot vrijdagmiddag kon iedereen – handelaar en bezoeker – vrij, zonder angst voor arrestatie of beslaglegging op zijn goederen wegens nog openstaande schulden – uitgezonderd die welke op marktdagen waren aangegaan – de stad binnenkomen en verlaten. Niet iedereen hield zich aan deze regel, zodat de hertog in 1504 deze nog maar eens herhaalde.[7] Uitgezonderd van deze marktvrijheid werden degenen met een zwaar delict op hun kerfstok, degenen die uit de stad verbannen waren en zij die bij de hertog zelf in het krijt stonden. Ook het stadsbestuur was aan de markt veel gelegen. Het probeerde daarom zo veel mogelijk te verhinderen dat de hertog toestemming gaf tot het houden van weekmarkten op het platteland.
De Bossche weekmarkt werd streng gereglementeerd. In uitgebreide 'politieverordeningen' legde het stadsbestuur onder andere vast waar precies bepaalde producten

Lakenhandel in de zestiende eeuw naar H. Grammateus, Rechnung auf Kaufmanschafft (Nürnberg 1518).

moesten worden verkocht en hoe de kwaliteit van producten moest worden aangetoond. In een register, dat naar het opschrift op de band als *Placcaet- en Geboeiboek* ('geboei' = geboden) wordt aangeduid, is een aantal van dergelijke verordeningen bewaard gebleven.[8] De eerste in dit register opgenomen versie is afgekondigd op 29 oktober 1542, maar de verordening waarop deze is gebaseerd dateert al uit 1530. In de stadsrekeningen van 1529-1530 is terug te vinden dat voor het kopiëren van drie exemplaren hiervan Laurens van Sprangh een bedrag van 12 stuivers ontving.[9]

Uit de ordonnantie blijkt dat in de eerste rij de kramen van de gewandsnijders stonden. De kramen mochten niet langer zijn dan 5 el (circa 3,5 meter) op straffe van een boete, die voor eenderde aan de hertog, eenderde aan de stad en eenderde aan de aanbrenger of klager kwam. Aan het einde van de rij moest een weg openblijven ter breedte van een lakenkraam en vanaf dat punt stonden de kramen van de speldenmakers, nestelmakers (kleine lederwarenproducenten, nestel = veter of rijgsnoer) en bonnetmakers (mutsenmakers). In de tweede rij, rug tegen rug met de eerste, stonden ook weer gewandsnijders. De derde rij met laken volgde aan de overkant van de weg met de rug tegen de speldenmakers en nestelmakers. Hadden de lakenhandelaars dan nog niet genoeg kramen, dan mochten ze nog een vierde rij in beslag nemen. In die vierde rij stonden nog steeds handelaars uit de stad zelf. Zij die behalve in de stad gemaakte stoffen ook andere stoffen verkochten, kwamen pas in deze vierde rij terecht. Aan het einde daarvan mochten pas handelaars van buiten de stad staan en degenen die lakens van mindere kwaliteit aanboden. De laatsten kregen een speciaal teken van wit papier ter grootte van een halve hand. De vijfde rij, ook weer een dubbele rij, begon bij het 'Lieve Vrouwehuisje' achter de laatste rij van de lakenhandelaars en strekte zich uit langs de put richting het huis De Ster bij de Korte Kamers.[10] Hierin stonden de schoen- en pantoffelmakers. Ook de zesde rij bevatte kramen met lederwaren. Hier stonden de zeemschoenmakers en lederschoenmakers die niet in de vorige rij terecht konden. In de zevende rij, achter de schoenmakers, voor zoveel nodig met dubbele kramen, stonden dan de messenmakers. Achter de eerste rij, langs de weg, kwamen de ketelaars en tripmakers (trippen waren muilen met houten zolen) te staan, die ook kousen en halsdoeken en dergelijke verkochten. Achter de rij van de schoenmakers, daar waar de rij van messenmakers ophield, stonden nog de zeeldraaiers of touwslagers en daar weer achter de mandenmakers. Achter de laatste rij van de lakenhandelaars konden de meelverkopers hun product verhandelen. Achter de meelkramen en de speldenmakerskramen stonden de kramen met oud en nieuw ijzerwerk. Deze kramen mochten niet groter zijn dan 6 voet (een kleine 2 meter).[11] Vetwaren, zoals kaas en boter, werden op banken en in kramen van maximaal 6 voet verkocht vanaf de 'zooi' (watergoot) van het klooster van de Minderbroeders en dan richting Hoge Steenweg. Om het verkeer door te kunnen laten was dit maar een enkele rij. Vrijdags vóór de middag moesten de kramen zijn opgeruimd of voor de huizen en kelders worden gezet. Alle buitenlieden met kaas en boter, van wie velen uit Gorcum of elders uit Holland, stonden aan het einde of achter de lakenhandelaars. Andere producten die genoemd worden zijn wildbraad, aardewerk, fruit, pensen, beuling en andere vleeswaren.

Een aantal levensmiddelen mocht ook op andere dagen op de markt verkocht worden of in de straten tegen de huizen of kelders van de verkopers aan, mits de buren daar niet over klaagden. Dat betrof bijvoorbeeld melk, eieren, boter, kabuiskolen (witte en rode kolen met een gesloten krop), wortelen en warmoes (kool of bladgroente).

De verordening geeft verder ook uitgebreid aan waar elders in de stad allerlei producten mochten worden verkocht: linnen bijvoorbeeld in de Kerkstraat en ook een tijdje in de Korte Putstraat. De tweedehandsmarkt was geconcentreerd in de Hinthamerstraat vanaf het Sint-Janskerkhof richting Gevangen- of Leuvensepoort. De kramen mochten maximaal 12 voet vanaf de kerkmuur de straat insteken, zodat wagens nog gemakkelijk konden passeren. Op niet-marktdagen mochten de uitdragers

hun spullen niet verder dan 6 voet of 4 voet breed op de straat (zoals in de Stoofstraat en Achter het Wild Varken) zetten, afhankelijk van de totale breedte van de straat. De schoenlappers stonden in de Hinthamerstraat aan de muur van het Sint Janskerkhof. Wagens met hout en turf stonden respectievelijk in de Postelstraat en de Sint Jorisstraat, als zij via de Vughterpoort, of in de Peperstraat en Kerkstraat, als zij via de Hinthamerstraat en Hinthamerpoort de stad binnenkwamen.
Varkens mochten in de zestiende eeuw op woensdag en donderdag niet meer in de Verwersstraat worden verkocht, maar alleen in de Beurdsestraat. Buiten de marktdag mocht men korte tijd deze beesten bij de put op de markt verkopen. Vis mocht uitsluitend nog op de Vismarkt verkocht worden en niet meer bij de Minderbroederspoort. In 1585 verleende Philips II voorlopig, en in 1587 definitief, toestemming voor het houden van een speciale weekmarkt voor vette en magere beesten en een stapel voor ossen en hoornbeesten zoals de stad Lier die ook kende.[12]

Jaarmarkten

Zoals onder andere uit de indeling van de marktkramen blijkt, had de weekmarkt vooral een lokale en regionale betekenis. Kooplieden van buiten de stad werden nauwelijks toegelaten of kregen de slechtere plaatsen.
Naast de weekmarkt kende de stad echter ook een aantal jaarmarkten die het lokale en regionale belang overstegen. Bij deze jaarmarkten kwamen vooral kooplieden van buiten met hun waren naar de stad. Ook bij jaarmarkten was het van belang dat vreemde kooplieden van overheidswege geprivilegieerd werden. Pas bij een zogenaamde vrije jaarmarkt golden namelijk beschermende maatregelen voor handelaars en bezoekers. Dat was zeer belangrijk, omdat men ook aansprakelijk was voor schulden van stad- en landgenoten. Om criminaliteit tegen te gaan werden bovendien delicten, die tijdens deze markten werden begaan, strenger bestraft. Ten teken van de marktvrijheid plaatste het stadsbestuur tijdens de marktperiode houten kruisen op het bordes van het stadhuis.
Niet van alle Bossche jaarmarkten is een marktprivilege bewaard gebleven. Hoe oud deze markten zijn is dus niet met zekerheid te zeggen. In totaal zouden er in de loop van de tijd zeven jaarmarkten gehouden worden. Vermoedelijk al uit de dertiende of veertiende eeuw stammen:

1. de Sint-Jansmarkt, van drie dagen vóór Sint-Jans Baptistavond tot en met drie dagen na Sint-Jan (21-27 juni);
2. de Markt van Onze Lieve Vrouwe geleide, van donderdag voor de Omgang tot zondag daarna. De Omgang werd *de facto* tot 1511 en *de iure* tot 1514 gehouden op de zondag na Sint-Jan Baptist en sedertdien op de eerste zondag na 2 juli, Onze Lieve Vrouw Visitatie;
3. de veemarkt, aanvankelijk van daags na Sint-Lucas Evangelist tot Sint-Severijn (19-22 oktober). In verband met het samenvallen met de Arnhemse jaarmarkt werd deze markt in 1464 verplaatst naar daags na Sint-Severijn tot en met Allerheiligenavond (23-31 oktober);
4. de Sinterklaasmarkt, van drie dagen vóór Sinterklaasavond tot en met drie dagen na Sinterklaasdag (3-9 december).

Deze markten worden in opsommingen steeds het eerste genoemd, gevolgd door twee nieuwe jaarmarkten. Het recht om deze twee markten te houden was door hertogin Johanna in 1403 aan de stad verleend.[13] Het waren:

5. de markt van Halfvasten of Zuijmarkt, gehouden op maandag tot en met woensdag vóór Halfvasten. De marktvrijheid ging in op zaterdag vóór zondag *Oculi* (de derde zondag van de Vasten) en duurde tot zaterdag voor zondag *Laetare Jherusalem* (de vierde zondag van de Vasten).
6. de Sint-Bartolomeusmarkt, daags na Sint-Bartolomeusdag en de twee daaropvolgende dagen. Marktvrijheid gold van Bartolomeusavond tot en met Sint-Gielisavond (23-31 augustus).

In de zestiende eeuw kwam er nog een zevende jaarmarkt bij. Deze werd door Karel v in 1540 op een verzoek daartoe van de stad, in verband met de oorlog met Gelre en de beden (belastingen) die 's-Hertogenbosch op moest brengen ten behoeve van de oorlog met Frankrijk, toegestaan.[14] Jaarmarkten waren met andere woorden voordelig voor de stedelijke economie en financiën.

7. Deze jaarmarkt werd de vrije jaarmarkt voor magere beesten genoemd. Hij werd gehouden op de dinsdag

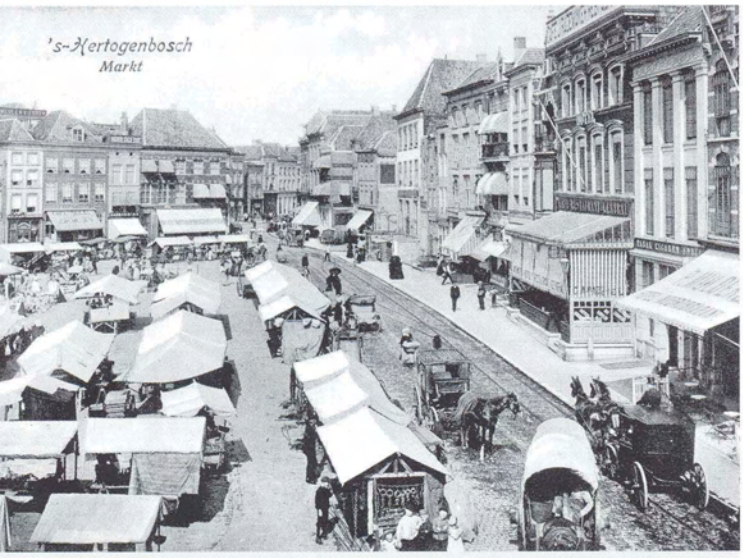

Prentbriefkaart van de warenmarkt in 1905. De richting is vrijwel identiek aan het 16e-eeuwse schilderij.

en woensdag voor Pasen. De marktvrijheid ging weer drie dagen tevoren in en eindigde drie dagen na afloop van de markt.

Hoewel de week- en jaarmarkten voor de inwoners van stad en omgeving van groot belang waren, vormden deze toch niet het belangrijkste verkooppunt voor een aantal producten van de stedelijke nijverheid. De Bossche economie was namelijk vooral gebaseerd op export- en transitohandel. De transitohandel werd gestimuleerd door de ligging van de stad aan de handelsroute over water en over land van Keulen naar Vlaanderen en later Antwerpen. De exportverkoop van Bossche producten vond vooral plaats op de jaarmarkten van Antwerpen en in het bijzonder van Bergen op Zoom, maar ook waren er handelscontacten met bijvoorbeeld Keulen, Neurenberg en Frankfurt, Engeland en Spanje. Op het Deense schiereiland Schonen, in het zuiden van Zweden, had de stad zelfs een permanente handelsnederzetting of 'vitte'.

Het schilderij opnieuw bezien

Komen we ter afsluiting nog eens terug op het schilderij van de Lakenmarkt. Werd aanvankelijk voor de lakenverkoop in eerste instantie gebruik gemaakt van het gewandhuis, op een gegeven moment zijn de lakenverkopers met hun producten naar buiten gegaan. Dat blijkt uit verschillende privileges, uit de reglementering van de weekmarkt in de zestiende eeuw en wordt ten slotte verbeeld in dit schilderij. Ongetwijfeld hebben ook op diverse jaarmarkten de lakenverkopers een prominente plaats ingenomen, maar ik meen uit de ordonnantie op de kramen toch wel te kunnen afleiden dat het schilderij de weekmarkt weergeeft.[15] De lakenkramen besloegen inderdaad de eerste en voornaamste rijen op de Bossche weekmarkt ten tijde van de totstandkoming van dit schilderij. Ook de verschillende kwaliteiten van het product, die op diverse plaatsen moesten worden aangeboden zijn weergegeven. Andere belangrijke producten, zoals schoenen en overige lederwaren, zijn er echter niet op te zien. Gegeven het gekozen perspectief zijn de producten in de achterste kramen niet herkenbaar. Slechts boeren en boerinnen met hun boter en eieren aan de rand van de markt zien we terug. Het schilderij geeft dus geen beeld van het gehele Bossche marktwezen. Dat strekte zich uit over een veel breder scala aan producten. De kunstenaar heeft vooral oog gehad voor zijn opdrachtgevers, de lakenhandelaars, en verder slechts een impressie van de wekelijkse situatie weergegeven.

Noten

1 A.M. Koldeweij, *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* ('s-Gravenhage 1990) 100-101 schrijft dat het paneel behoorde aan het drapeniers- of gewandsnijdersgilde. Drapeniers en gewandsnijders waren evenwel in twee verschillende gilden verenigd. Koldeweij gaat er van uit dat het schilderij waarschijnlijk bestemd was voor het drapeniersaltaar in de Sint-Jan. P. Gerlach, OFM Cap. 'St. Franciscus op de Lakenmarkt te 's-Hertogenbosch', *Brabants Dagblad* 14 mei 1966, herdrukt in P. Gerlach, 'Studies over Jeronimus van Aken (alias Bosch) I', *Spiegel der Historie* 1 (1966) 587-598, i.h.b. 590-593, brengt het schilderij in verband met de gewandsnijders, maar hij noemt ook de Bogaarden-wevers als mogelijke opdrachtgevers wegens de afbeelding van Sint-Franciscus.

2 M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400* (Tilburg 1984) 268-273.

3 Zie voor de ontwikkeling van de lakennijverheid vooral N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1946) 352-374. De bronnen zijn grotendeels uitgegeven door N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en gildewezen* (2 dln., Utrecht 1946). De ordonnantie van 1321 is opgenomen in deel 1, nr. 8.

4 H.Th.M. Roosenboom, 'De ambachtsgilden in het stadsbeeld', in: *Bossche Bouwstenen III* ('s-Hertogenbosch 1980) 62-79, in het bijzonder 67.

5 Van den Heuvel, *Rechtsbronnen*, nr. 12.

6 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charters en privilegebrieven, nr. 45.

7 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief, inv. Hoekx nr. 27, Privilegeboek Marten 's Heeren Gerardsz., fol. 251-252v. Zie ook B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen-Maastricht 1986) 140-144.

8 Gemeentarchief 's-Hertogenbosch, Oud archief, inv. Hoekx nr. 136.

9 R.A. van Zuijlen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)*, 3 dln., ('s-Hertogenbosch 1861-1876) 466.

10 Dit 'huisje' is op het schilderij te zien naast de put.

11 De lengte van de voet verschilde van streek tot streek en kon uiteenlopen van 26.8 tot 32.6 cm. Landmeters gebruikten nog een andere voetmaat. De Rijnlandse voet bedroeg bijvoorbeeld 37.67 cm. De hedendaagse Engelse voet = 30.48 cm. De grootte van de 16e-eeuwse Bossche voet is niet bekend.

12 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charters en privilegebrieven, nrs. 910, 911, 913. Zie ook L.P.L. Pirenne, 'Beknopte geschiedenis van de Bossche veemarkt', in: M. Coppens, *Mensen en dieren op de Bossche Veemarkt* ('s-Hertogenbosch 1956) 71-75.

13 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief, inv. Hoekx nr. 26, Privilegeboek 1553, fol. 152v-153. In dit privilege spreekt de hertogin overigens slechts over dé bestaande jaarmarkt in het enkelvoud. Zie hierover Jacobs, *Justitie en politie*, 224, noot 20.

14 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charters en privilegebrieven, nr. 790.

15 P. Gerlach, OFM Cap, 'Studies', 591 kiest, omdat op de markt verkocht werd en niet in het gewandhuis, voor een jaarmarkt. Het gewandhuis was echter in de zestiende eeuw niet meer in gebruik bij de lakenhandelaars.